

ПОДОЛАННЯ НАРАТИВІВ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЗАСОБАМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: РОЛЬ ІСТОРИЧНОГО КОНТЕКСТУ

Віктор КОЛІСНИК,
Суддя Конституційного Суду

У II половині XX століття значного поширення набуло звернення «до стратегії історизування конфліктогенного спадку — незалежно від того, чи така стратегія має на меті досягнення консенсусу (принцип замирення суспільних відносин), чи, навпаки, вона спрямована на повторне відкриття деяких аспектів витісненої історії (принцип відмінності, символічного визнання і інтегрування в національну історичну оповідь) або ще на те, щоб втікати від відповідальності, «стираючи сліди злочинного минулого»¹.

У контексті цієї тези можна розглядати й події, що розгорталися в Україні під час Революції Гідності та одразу після неї. На тлі загального піднесення й ейфорії, після перемоги Майдану українська державність виявилася штучно знесиленою. Так сталося насамперед через те, що значна частина урядовців знехтувала своїми повноваженнями та припинила свою діяльність, унеможлививши виконання більшості функцій держави. Цим одразу скористалася держава-агресор, яка багато років поспіль робила все, щоб дискредитувати та ослабити

Україну, доволі швидко окупувала АР Крим та Севастополь і розгорнула бойові дії в Донецькій та Луганській областях під фальшивим гаслом «захисту російськомовного населення», яке нібито зазнавало «утисків» з боку української держави та міфічних «націоналістів».

При цьому одним з головних наративів російської пропаганди, спрямованої на штучну дискредитацію української державності, нагнітання антиукраїнської істерії та втягування громадян до складу незаконних збройних формувань, стало звеличування радянського режиму, його уявних досягнень та здобутків, що мало відгук серед певної частини громадян, які виявляли ностальгію за радянською добою, т.зв. стабільністю та власною молодістю. Звернення до радянської версії історії стало одним із головних засобів маніпулятивного російського впливу і на політичні процеси в Україні, і на гальмування демократичного поступу українського суспільства, і на формування громадської думки, і на унеможливлення подальшої європейської інтеграції України.

¹ Європа та її болісні минувшини. — Ніка-Центр, 2009р., с.17.

Саме тому перед українським суспільством доволі гостро постала проблема подолання минулого, яке продовжувало стримувати демократичні трансформації. Тому у 2015р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Головною метою Закону стало недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів, унеможливлення репресивної практики на всій території України в майбутньому.

Водночас практична реалізація політик декомунізації виявилася непростим завданням. Після розпаду СРСР політичні еліти новоутворених держав проголошували прихильність до народовладдя та демократії, але досить часто далі декларацій справа не рухалася. У більшості пострадянських країн спроби запровадити демократію виявилися невдалими. В Україні дискусія щодо демократичних перетворень постійно стикалася із закликами зберегти «все хороше» з попередньої епохи та демагогічними заявами про те, що начебто «не все так погано було при соціалізмі».

Через різке падіння обсягів виробництва на початку 1990-х років, суттєве збільшення числа безробітних та масове зубожіння значна частина громадян втратила впевненість у завтрашньому дні. Багато хто змушений був працювати не за фахом, займатися важкою, непрестижною та некваліфікованою працею, що спричинило глибокий морально-психологічний злам у суспільстві та потягло за собою зневіру в демократії та можливостях проведення демократичних реформ й водночас породжувало ностальгію за безтурботними часами застою. Відбулася дискредитація ідей конституціоналізму, демократії, лібералізму, ринкової економіки та ринкових реформ, які на тлі надмірних очікувань швидко втратили привабливість серед значної частини населення. Водночас за допомогою численних політичних спекуляцій та демагогії окремі політики та їх команди продовжували розповідати виборцям про «переваги» та «здобутки» соціалізму, за якого начебто не було істотних проблем.

Звеличчування досягнень епохи «застою» та інших періодів т.зв. соціалістичного

будівництва, з одночасним замовчуванням або навіть виправданням жажливих злочинів комуністичного режиму, дезорієтували українське суспільство та обумовили поширення скептичного ставлення до інститутів демократії та принципів конституціоналізму. Саме тому протягом тривалого часу в Україні відбувалася імітація демократичних перетворень, коли на словах йшлося про багатопартійність, внутрішньопартійний діалог, демократичні засади організації публічної влади, а насправді засадничими ідеями конституціоналізму та демократичними принципами досить часто і демонстративно нехтували і в парламенті, і в діяльності органів виконавчої влади, і всередині партій, і в повсякденній партійній діяльності, і в діяльності органів місцевого самоврядування, що призвело до дискредитації демократичних перетворень, до зневіри у можливостях демократії.

В Україні декомунізація була обумовлена насамперед потребою очистити суспільну свідомість і від патерналізму, укоріненого глибоко в підсвідомості багатьох, і від спотвореного колективізму, і від часткового збереження серед широкого загалу ілюзій щодо здобутків соціалістичної епохи, і від постійного масштабного тиску російської пропаганди. Остання значною мірою ґрунтувалася на радянських міфах та стереотипах і була їх продовженням, поступово перетворюючись на ідеологічний еклектицизм, що поєднав окремі елементи комуністичної теорії з російським націоналізмом та відповідної риторики, схожої майже дослівно на окремі гітлерівські промови і нацистські засоби пропаганди.

Проте під гаслом захисту прав людини окремі політики знову спробували загальмувати процес декомунізації в Україні як засіб очищення суспільної свідомості від міфологем радянської доби та лицемірної російської пропаганди, вимагаючи визнати неконституційним Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Конституційний Суд України відкрив відповідне провадження та провів низку тривалих обговорень матеріалів справи і виснажливих дискусій. Після критичного переосмислення численних варіантів проекту рішення, а також спроб пошуку компромісів щодо змістовного його наповнення з огляду на цілу низку

спірних питань та щоразу дуже різних підходів, запропонованих для їх вирішення, Конституційному Суду все ж таки вдалося визнати цей Закон конституційним.

Особливістю рішення в цій справі є його історичний контекст, щодо корегування меж використання якого судді вносили низку пропозицій щоразу, коли проводилося чергове засідання у справі. Були навіть пропозиції зовсім відмовитися від історичного підходу, виклавши мотивувальну частину максимально лаконічно та стисло. Проте такий підхід був явно контрпродуктивним і виглядав з самого початку неприйнятним, адже якщо нацистський режим було засуджено під час численних судових процесів, то об'єктивна і зважена оцінка достеменної ролі комуністичного тоталітарного режиму була лише фрагментарною і містилася переважно в наукових публікаціях, що мали незначний наклад, а також – в окремих актах законодавчих органів СРСР і УРСР, що були ухвалені після 1989р.

Історичний підхід загалом є прийнятним у судовій практиці. Історичний контекст та історичний підхід широко застосував у 1946р. і Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, який у своєму Вироку перед розділом «Загальний план або змова та агресивні війни» подав значний за обсягом розділ під назвою «Нацистський режим у Німеччині», що складається з таких підрозділів: «Походження і цілі нацистської партії», «Захоплення влади», «Консолідація влади», «Заходи щодо переозброєння». У цих підрозділах Міжнародний військовий трибунал глибоко, всебічно і детально проаналізував усі етапи та події, пов'язані зі становленням нацизму, захопленням нацистами влади та її монополізацією, обмеженням свободи слова, використанням пропаганди для зміцнення нацистського режиму, розпалюванням міжнародної та міжрасової ворожнечі, а також милітаризацією економіки та створенням потужних збройних сил усупереч обмеженням, передбаченим Версальським договором.

У Вироку, зокрема, зазначено, що шляхом запровадження контролю над пресою і радіо німецький народ був підданий найсильнішому впливу пропаганди на користь режиму, коли будь-яка критика була заборонена,

а незалежні висловлювання, засновані на свободі думки, стали неможливими. Вирок містить численні цитати з програми нацистської партії та виступів Гітлера, зокрема цитати з його промови, яку він виголосив у Мюнхені 13 квітня 1921р. щодо Версальського договору, а також, наприклад, – згадку про підпал будівлі рейхстагу 28 лютого 1933р., що відразу ж використали Гітлер та його кабінет для скасування конституційних гарантій свободи.

Таким чином Міжнародний військовий трибунал не лише дослідив історичні події та історичні факти, але й переконливо довів з посиланням на історичні витoki: як саме нацистська партія захопила владу, як нацистами була розв'язана агресивна війна та вчинялися злочини проти миру, численні воєнні злочини та злочини проти людяності.

Федеральний конституційний суд (ФКС) Німеччини так само неодноразово звертався до історичного контексту. У Рішенні про заборону Соціалістичної імперської партії 1952р. він зазначив, що під час оцінки окремих доказових матеріалів не можуть залишатися поза увагою події, які відбулися між 1933р. та 1945р., та дійшов висновку щодо схожості в організації та діяльності Соціалістичної імперської партії і нацистської партії, щодо систематичної зневаги з боку прихильників цієї партії та її партійних функціонерів до державної влади та державних символів ФРН, щодо систематичного нехтування нею нормативними актами державних органів. ФКС визнав, що ця партія «побудована за прикладом політичного ордену, який у своїй діяльності спирається на принцип абсолютного підкорення», тобто повторила принцип «фюрерства», за яким функціонувала нацистська партія, і саме її колишні активні члени склали основу Соціалістичної імперської партії.

У цьому рішенні ФКС наполягає на прийнятності використання таких доказів як промови та листи, зокрема, посилається на лист Фрідріха Маркграфа до земельного керуючого справами землі Гессен пана Швінга, в якому той висуває такі політичні вимоги: «...Повне визнання діяльності Третього рейху, продовження цих традицій та використання найкращих ідей... Смерть зрадникам та саботажникам, а також сепаратистам (Червона

Капела тощо). Відсторонення цих людей від всіх займаних ними сьогодні посад»². На підставі цього листа та численних схожих матеріалів ФКС зробив висновок, що «партія не може брати участь у формуванні політичного волевиявлення народу, якщо вона бореться проти основ вільного демократичного ладу»³, а депутат від неконституційної партії не може бути представником усього народу⁴.

Конституційний Суд Литовської Республіки у своєму рішенні від 18 березня 2014р. щодо конституційності деяких положень Кримінального кодексу Литовської Республіки стосовно кримінальної відповідальності за геноцид навів численні факти тоталітарної практики та здійснив ґрунтовний розгорнутий аналіз історичних фактів. У цьому рішенні КС Литовської Республіки наголосив, що з тоталітарними комуністичними режимами, у т.ч. й з режимом, що панував у Радянському Союзі, безперечно пов'язані злочини проти людства та військові злочини.

У рішенні зазначається, що з огляду на міжнародний та історичний контекст «згадана вище ідеологія тоталітарного комуністичного режиму СРСР, якою обґрунтовувалося винищення цілих груп людей, масштаби репресій СРСР щодо жителів республіки Литви, що було частиною цілеспрямованої політики знищення основ політичної нації Литви та цілеспрямованої політики поведження з литовцями як з «ненадійною» нацією, слід зробити висновок, що протягом певного періоду (у 1941р., коли почали відбуватися масові депортації литовців до Радянського Союзу та позасудові страти затриманих осіб, та у 1944-1953рр., коли проводилися масові репресії під час партизанської війни проти окупації Литовської Республіки), злочини, вчинені радянським окупаційним режимом, за умови доведення існування спеціальної мети знищення в цілому або частково будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи можуть бути визнані геноцидом, визначеним відповідно до загально визнаних норм міжнародного права (зокрема, відповідно до Конвенції проти геноциду)».

Європейський суд з прав людини так само неодноразово звертався до аналізу історичних подій. У своєму рішенні у справі «Janowiec та інші проти Росії» від 21 жовтня 2013р. ЄСПЛ подав розгорнуте історичне тло, проаналізувавши напад нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939р., та констатував факт вчинення керівництвом і силовими структурами радянської Росії воєнного злочину – масового вбивства польських полонених (п.106), а також факт перекладання радянським режимом вини у вчиненні цього злочину на нацистський режим (п.183). Європейський суд з прав людини також наголосив, що за рішенням Політбюро від 5 березня 1940р. «усі без винятку військовополонені, які утримувались у таборах НКВС, повинні були бути піддані позасудовій страті, що і було виконано протягом наступних місяців радянською секретною поліцією (п.155).

Конституційний Суд України теж неодноразово звертався до історичних аналогій, історичного контексту та історичного

КС Литовської Республіки підкреслив, що «за допомогою репресій окупаційний режим прагнув знищити, заподіяти шкоду і зламати цих людей: вони стали жертвами позасудових страт, вони були ув'язнені та направлені до спеціальних табори для примусової праці, вони були депортовані до далеких жорстко-кліматичних малонаселених місць Радянського Союзу, цілеспрямовано створюючи нестерпні умови життя, що становило постійну загрозу життю та здоров'ю», а також зауважив, що висновки істориків, які досліджували документи репресивних внутрішніх та розвідувальних структур СРСР, показують, що литовці разом з сусідами – латвійцями та естонцями, а також з особами, які належать до деяких інших національностей, які проживали в Радянському Союзі (наприклад, німці, українці, кримські татари, чеченці, інгуші), розглядалися як особи, які належать до «ненадійних» націй, та були приречені на загибель, зокрема, за допомогою нестерпних умов життя у вигнанні.

² Рішення Першого сенату Федерального Конституційного суду від 23 жовтня 1952р. – Четвертий фаховий обмін з конституційного права та конституційного судочинства 20-23 листопада 2016р., Бонн, IRZ, 2016р., с.24.

³ Там само, с.49.

⁴ Там само, с.50.

аналізу певних подій. У своєму Рішенні №9 від 16 липня 2019р. він ґрунтовно розгорнув історичний контекст, показав загальне історичне тло та надав узагальнену оцінку комуністичного й націонал-соціалістичного режимів насамперед в аспекті їх негативного впливу на процеси українського національного відродження:

«За своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики – тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкождали українському національному відродженню.

Після жовтневого перевороту 1917р. комуністичний режим продовжив політику Російської імперії, спрямовану на перешкодження українському національно-визвольному руху, насамперед шляхом жорстокого придушення збройними засобами будь-яких спроб, пов'язаних зі створенням української незалежної держави. Впродовж усіх років панування на українських землях комуністичний режим переслідував прихильників української незалежності та національного відродження за допомогою каральних військових операцій, масштабних репресій, зокрема шляхом масового вислання людей з метою експлуатації на важких примусових роботах у нелюдських умовах.

Нацистська окупаційна влада так само вороже ставилася до поновлення української держави. Організації, метою яких було відновлення української держави, незважаючи на наполягання окупантів, категорично відмовилися виявляти лояльність до нацистського окупаційного режиму, анулювати проголошений 30 червня 1941р. Акт відновлення Української держави та очолили збройний спротив цьому режиму.

Показово, що в матеріалах Нюрнберзького процесу наводиться офіційний наказ від 25 листопада 1941р., звернений до спеціальних груп реагування – айнзацкоманд С/5 (спеціальних команд поліції безпеки та СД), згідно з яким на ці спеціальні команди в містах Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі та Вінниці покладался обов'язок негайно затримувати прихильників українського національно-визвольного руху, котрі, на переконання укладачів цього документа, готували антинацистське повстання на окупованій території України з метою створення української незалежної держави, а також ретельно допитувати їх та обов'язково страчувати як мародерів (Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal. Nuremberg. 14 November 1945 - 1 October 1946. Volume XXXIX. Nuremberg, 1949. P. 269-270)» (абз.1, 2, 3 п.7 Рішення).

З огляду на те, що російська пропаганда завжди широко використовувала як засіб дискредитації українського національно-визвольного руху та спосіб гальмування демократичних трансформацій в Україні радянський міф про начебто «вирішальний вклад СРСР в перемогу над нацистською Німеччиною», перетворивши його у своєрідний культ, КСУ у Рішенні №9 від 16 липня 2019р. обґрунтував кілька нових акцентів, пов'язаних зі всебічним співробітництвом та взаємодією комуністичного і нацистського тоталітарних режимів як напередодні Другої світової війни, так і на її першому етапі (що становить майже третину всієї її тривалості). У зв'язку з цим Конституційний Суд України наголосив:

«Комуністичний режим активно співпрацював з початку 1920-х років з Веймарською Республікою, а з серпня 1939р. – і з нацистським режимом, надав їм істотну допомогу у милітаризації, сприяючи нівелюванню обмежень, покладених на них Версальським мирним договором 1919р., та подоланню економічної блокади нацистської держави, запровадженій у вересні 1939р. через військове вторгнення до Польської Республіки. Юридичну основу співробітництва між комуністичним режимом і нацистським режимом становили, насамперед, Німецько-радянська торговельна угода від 19 серпня 1939р., Німецько-радянський пакт про ненапад від 23 серпня 1939р., Німецько-радянський договір про дружбу і кордон від 28 вересня 1939р., німецько-радянські господарські угоди від 11 лютого 1940р. та від 10 січня 1941р.

Завдяки німецько-радянському співробітництву відбулося суттєве нарощування військового потенціалу нацистської держави. Економічна, дипломатична, військова та інші форми співробітництва між комуністичним режимом та нацистським режимом у 1939-1941рр. посилили могутність останнього, що призвело до збільшення масштабів вчинення злочинів, які згодом були доведені Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі. Однак на Нюрнберзькому процесі не

було дано юридичної оцінки ролі комуністичного режиму у зміцненні нацистського режиму, в потуранні агресору та в розв'язуванні Другої світової війни.

Хоча здебільшого завдяки німецько-радянському співробітництву та використанню ресурсів, отриманих за допомогою СРСР, нацистський тоталітаризм було поширено на значні території Європи, Африки та на акваторію Світового океану шляхом ведення агресивної війни, суттєво збільшено період панування тоталітаризму, запровадженого нацистським режимом, примножено кількість злочинів цього режиму та чисельність його жертв. Окупація європейських держав під час Другої світової війни в результаті агресії нацистського режиму відбувалася саме в період інтенсивного німецько-радянського співробітництва» (абз.3, 4 п.5 Рішення).

Зазначені акценти є важливими та актуальними для розвінчання численних російських міфів, зокрема про «визволення радянською армією Європи від коричневої чуми» та про те, що саме «радянські визволителі першими врятували в'язнів нацистського табору смерті Освенцім у січні 1945р.». Російським історикам, політикам і пропагандистам варто нагадати, що перш, ніж звільнити європейців від нацистського тоталітарного режиму, СРСР тривалий час співпрацював, взаємодіяв та навіть дружив з ним, що власне й створило умови для зміцнення цього режиму настільки, що він зміг поневолити всю Європу, вельми успішно вести тривалі бойові дії в Північній Африці та в різних куточках Світового океану. Саме плідна взаємодія двох тоталітарних режимів — комуністичного та нацистського — дала змогу останньому з них накопичити стільки ресурсів, що їх вистачило не лише для виробництва зброї, бойової техніки, амуніції, військової інфраструктури та фортифікаційних споруд, але й для облаштування таборів смерті з метою цілеспрямованого знищення людей (з їх газовими камерами та печами для спалювання людських тіл).

Таким чином для формування сучасних політико-ідеологічних орієнтирів українського суспільства, позитивних установок, що ґрунтуються на принципах органічного

конституціоналізму й конституційних цінностей та спрямовані на забезпечення подальшого демократичного поступу України, слід насамперед подолати наративи комуністичного тоталітарного режиму, які широко використовуються зухвалою й лицемірною російською пропагандою для виправдання агресивної війни проти України, для мобілізації росіян (у прямому та переносному сенсі) на підтримку забаганок диктатора й згуртування антиукраїнських сил, та все ще гальмують процеси демократичної трансформації в Україні. Для цього можуть бути застосовані як засоби конституційного контролю через використання історичного контексту історичного підходу, так і інші форми й засоби.

Головна мета подолання наративів і радянського, і російського тоталітарних режимів полягає в тому, щоб усунути перешкоди на шляху формування в українських громадян сучасного світогляду, заснованого на конституційних цінностях, усвідомленні ними потреби європейської та євроатлантичної інтеграції України як гарантії нової якості життя у майбутньому та унеможливлення повернення до катівень, переслідування за інакодумство й проукраїнську позицію та інших «привидів» із минулої епохи. Коли сучасний світогляд та демократичні політико-ідеологічні орієнтири стануть внутрішнім переконанням широкого загалу, тоді ренесанс прихильників тоталітарної практики стане неможливим, про що наочно свідчить гіркий досвід окупації Криму та частини Донбасу у 2014р., де тоді було багато тих, хто ностальгував за радянським минулим, і воно повернулося до них у жахливій подібності імітації «совдепії».

Історична пам'ять, очищена від нашарувань, міфів і стереотипів радянської історіографії та російської пропаганди, здатна забезпечити позитивне сприйняття, усвідомлення, укорінення та поширення серед широкого загалу конституційних цінностей як політико-ідеологічних орієнтирів українського суспільства, формування сучасної політичної і правової культури, підвищення рівня громадсько-політичної активності та суспільної єдності.